

Frege, Wittgenstein i problem prepoznavanja u *Tractatusu*

DUŠAN DOŽUDIĆ

Institut za filozofiju
Ulica grada Vukovara 54, HR-10000 Zagreb
ddozudic@ifzg.hr

PREGLEDNI RAD – PRIMLJEN: 25/10/2021 PRIHVAČEN: 02/12/2021

SAŽETAK: U radu su analizirana dva prigovora *Tractatusu* koje je u prepisci Frege uputio Wittgensteinu. Prvi se tiče identiteta *slučajeva* i *činjenica*, a drugi identiteta *svijeta* i *svega onoga što je slučaj*. Prigovori su stavljeni u širi kontekst njihove prepiske i povezani su s ranije razrađenim Fregeovim gledištima koja on u tim prigovorima pretpostavlja. Argumentira se da se Fregeova dva, naizgled različita prigovora svode na ovo: Ukazati na trivijalnost i suvišnost Wittgensteinovih razmotrenih odjeljaka. Iz perspektive Fregeovih metodoloških smjernica, takvi odjeljci trebaju biti odbačeni. Poseban je naglasak stavljen na Wittgensteinov odgovor na jedan od prigovora, a koji se temelji na razlikovanju *smislova* i *predodžbi* te na njegovu pridavanju važnosti predodžbama pri opravdanju.

KLJUČNE RIJEČI: Činjenica, Frege, identitet, slučaj, svijet, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Wittgenstein.

Nema sumnje da su prva i najvažnija otkrića u nekoj znanosti često stvar prepoznavanja nečega kao iznova istoga.
Frege (1979a: 142)

Nakon što se pročita tvoj Predgovor [Tractatusu], ne zna se što bi se trebalo učiniti s tvojim prvim odjeljcima. Očekuje se vidjeti pitanje, postavljeni problem, a umjesto toga može se pročitati nešto što se doima kao tvrdnje koje hitno zahtijevaju opravdanje, a kojima nikakvo opravdanje nije dano.
Frege (2011c: 61)

1. Uvod

Frege je bio prvi, izrazito kritičan čitatelj *Tractatusa*, čiji mu je još neobjavljeni rukopis Wittgenstein dostavio nešto ranije nego Russellu,

drugom, naklonjenijem čitatelju. Russell je od početka pokazao izniman interes i entuzijazam za Wittgensteinovu raspravu čije su je kritičke opaske konstruktivno podržavale u danom obliku i bile usmjerene na njena konkretna mjesta (Russell 2008a). Fregeove su opaske bile prilično općenite, vidno negativne i nikako nisu podržavale stil, organizaciju i sadržaj Wittgensteinove rasprave (Frege 2011a; 2011b; 2011c; 2011d). Jedan je od razloga takvih oprečnih reakcija nedvojbeno taj što je Wittgensteinov pojmovni aparat bio bliži Russellovu no Fregeovu (što je i razumljivo jer je svoje pripravnštvo odradio u Cambridgeu, a ne Jeni). Drugi je što je Frege imao daleko više standarde jasnog i preciznog izražavanja od Russella, a koje je poistovjetio s načelima svoga pojmovnog pisma upotpunjenoga strogim razlikovanjem predodžbe, smisla, značenja i jezičnih jedinica. Očekivano, nitko tko tim standardima nije udovoljavao, a to su uglavnom bili svi, nije u njegovoj ocjeni dobro ni prolazio. Takav obrazac analize vidljiv je u svim Fregeovim polemičkim spisima nakon *Pojmovnoga pisma*, kao i u njegovoj prepisci s Husserlom, Russellom, Peanom, Hilbertom i drugima. Frege je zapravo u ono doba postavio toliko stroge kriterije jasnog i preciznog izražavanja – koje danas u analitičkoj tradiciji uzimamo kao samorazumljive – da je trebalo gotovo pola stoljeća da ih autori poput Carnapa i Quinea (od kojih je prvi bio Fregeov učenik, a drugi Carnapov) nametnu kao standard.¹

Fregeova je središnja zamjerka *Tractatusu* – zapravo prigovor koji se provlači kroz sva četiri njegova pisma u kojima se tim rukopisom bavi – da *smisao* njegovih tehničkih izraza, poput “slučaj” [*Fall*], “činjenica” [*Tatsache*] ili “stanje stvari” [*Sachverhalt*], kao i cijelih rečenica koje samo “polaze jednu do druge”, nije dovoljno jasan i da, u nedostatku uvoda koji bi ih stavio u širi kontekst, ti izrazi zahtijevaju *razjašnjenje*, a rečenice u kojima se pojavljuju *opravdanje*.² Bez toga, smatra Frege, raspravu nije moguće razumjeti i vrednovati:

[Raspravu] mi je teško razumjeti. Većim dijelom svoje rečenice polazeš jednu do druge bez opravdanja ili barem bez dovoljno detaljnog opravdanja. Stoga često ne znam bih li se trebao slagati jer mi njihov smisao nije dovoljno jasan. Smisao bi im zasigurno postao jasniji s detaljnijim opravdanjem. [...] Čini mi se da su razjašnjenja nužna kako bi se smisao učinio preciznijim. Od samog

¹ Zanimljivo je u ovom kontekstu spomenuti da je Wittgenstein nekoliko dana prije smrti ustvrdio, “Kako bih volio da sam mogao pisati kao Frege!” (Geach 1977: viii).

² Treba imati na umu da pojmove *smisla* [*Sinn*] i *razjašnjenja* [*Erläuterung*] te njihovog međusobnog odnosa treba uzeti u Fregeovu, a ne Wittgensteinovu smislu. Za Fregeov pojam *smisla*, vidi Frege 1995b: 168–170 i 173–176; a za pojam *razjašnjenja*, Carnap 2004: 152; Frege 1979b: 207, 235; 1980: 36–37. Za Wittgensteinov pojam *smisla*, vidi Wittgenstein 1987: 2.221, 3.3, 3.31, 4.021, 4.031, 4.061, 4.2; a *razjašnjenja* (*rasvjetljavanja*), Wittgenstein 1987: 3.263, 4.112.

početka upotrebljavaš mnoge riječi o čijim smislovima očito mnogo ovisi. (Frege 2011a: 51)

O samoj raspravi ne mogu izraziti nikakav sud, ne zato što se ne slažem sa sadržajem, već zato što mi sadržaj nije dovoljno jasan. Kad bismo samo bili u stanju doći do slaganja o upotrebi riječi možda bismo otkrili da se u osnovi ne razlikujemo jedan od drugoga. (Frege 2011c: 61)

Precizniji prigovori koje nalazimo u Fregeovim pismima u službi su potkrepe te ocjene. U ovom radu razmotrit ću dva srodna Fregeova prigovora Wittgensteinu koji se temelje na Fregeovu shvaćanju i analizi rečenica identiteta te su rezultat primjene takve analize na Wittgensteinove pretpostavke i početne odjeljke *Tractatusa* (Frege 2011a; 2011d).

2. Slučaj i činjenica

Sačuvana Fregeova pisma iz prepiske s Wittgensteinom obuhvaćaju razdoblje od 1914. do 1920., a prepiska se odvijala i prije toga (vidi Floyd 2011a: 7-8). Do pisama u kojima se osvrće na rukopis *Tractatusa*, Fregeova ranija sačuvana pisma nisu sadržavala filozofijske refleksije niti ukazivala na bilo kakvo neslaganje s Wittgensteinom. Primitkom rukopisa stvar se promijenila. U prvom pismu Wittgensteinu u kojemu se osvrće na rukopis, Frege uz ostalo piše:

Odmah na početku nailazim na izraze “biti slučaj” [*der Fall sein*] i “činjenica” [*Tatsache*] te nagađam da su *biti slučaj* i *biti činjenica* isto. Svijet je sve što je slučaj i svijet je cjelokupnost činjenica. Nije li svaka činjenica slučaj i nije li ono što je slučaj neka činjenica? Nije li isto kad kažem, Neka A bude neka činjenica, kao i kad kažem, Neka A bude slučaj? Čemu taj dvostruki izraz? [...] Je li teorem da je ono što je slučaj neka činjenica? Mislim da nije; međutim, to ne bih smatrao niti aksiomom; jer čini mi se da nikakvo znanje ne leži u tome. (Frege 2011a: 51, 53)

Frege ovdje govori o prva dva odjeljka *Tractatusa*, 1 i dijelu 1.1, naime, uspoređuje rečenice

(1) Svijet je sve što je slučaj

i

(2) Svijet je cjelokupnost činjenica

te u svjetlu odjeljka 2,

(3) Ono što je slučaj, činjenica, jest postojanje stanja stvari,

u kojemu je taj odnos posebno istaknut, zaključuje da

(4) Svaki slučaj jest neka činjenica i svaka činjenica jest neki slučaj.

Drugim riječima, po Fregeu slučajevi i činjenice nisu različite vrste entiteta od kojih bi se sastojao svijet, već su jedna vrsta, što (3) i kaže. Početak te rečenice (“Ono što je slučaj, činjenica”) nema smisao običnog nabiranja, već ima smisao koji bismo eksplicitnije izrazili s “Ono što je slučaj, *odnosno* činjenica ...”. Taj početak, dakle, treba shvatiti kao i početak rečenice “Glavni grad Hrvatske, Zagreb, pogodio je snažan potres”, kao nabiranje koje implicira identitet nabrojenoga. Stoga, kao što bi se (3) moglo rastaviti na

(3*) Ono što je slučaj jest postojanje stanja stvari

i

(3°) Činjenica jest postojanje stanja stvari,

tako bi se i odjeljke 1 i 1.1, analogno (3), moglo stopiti u

(5) Svijet je sve što je slučaj, sveukupnost činjenica, a ne stvari.

No i bez pozivanja na (3), temeljem općenitosti izražene riječima “sve” i “sveukupnost”, identitet slučajeva i činjenica izravno slijedi iz (1) i (2).

Ako su slučajevi i činjenice isto, pita sad Frege, čemu umnažanje izraza kad ono otežava razumijevanje onoga što se želi reći? Radi li se tu o neodlučnosti oko izbora jednog od izraza, o nemaru da se izraze ujednačeno koristi ili pak između izraza “slučaj” i “činjenica” ipak postoji razlika koja bi *opravdala* njihovo paralelno zadržavanje, a bez koje se Wittgensteinove rečenice ne bi moglo pravilno razumjeti? Oba ta izraza su i ne-tehnički izrazi iz svakodnevnog govora. Preuzima li se u raspravi i nešto od te upotrebe ili ih se upotrebljava u strogo tehničkom smislu? Ako potonje, u kojem? U dotičnom pismu Frege zapravo želi Wittgensteina suočiti s ovom dvojmom: Ili logičke (semantičke) razlike između izraza “slučaj” i “činjenica” *nema* (kao što je npr. *nema* između izraza “odvjetnik” i “advokat”), pa je onda i zadržavanje tog para u logičkom kontekstu suvišno i štetno jer stvara privid raznolikosti, razjašnjenja i sadržajnosti tamo gdje ih nema, ili logičke (semantičke) razlike između “slučaj” i “činjenica” *ima*, u kom slučaju je (4) ili teorem koji slijedi iz nečega ili aksiom iz kojega nešto slijedi.³

³ Za Fregea su aksiomi i teoremi istinite misli koje se međusobno razlikuju po tome što su (unutar nekog sustava) aksiomi osnovne, nedokazane i nedokazive, samo-evidentne i međusobno nezavisne istine, dok su teoremi dokazane važne istine, a koje slijede iz aksioma prema pravilima izvođenja (Carnap 2004: 137-138; Frege 1979b: 204-205; Frege 1980: 36-37). Ono što im je zajedničko i što je bitno za razumijevanje Fregeove opaske jest da su i aksiomi i teoremi za njega istinite misli koje proširuju naše znanje.

U čemu bi logička, tj. semantička razlika između izraza “slučaj” i “činjenica” mogla biti? Po Fregeu, jedina takva razlika koja bi mogla postojati proizlazila bi iz toga što tim izrazima pripadaju različiti smislovi. U tom slučaju svijet bi se sastojao od entiteta koji nam mogu biti dani *kao slučajevi*, ali nam mogu biti dani i *kao činjenice*. To, međutim, ne može biti zadovoljavajući odgovor jer nam time još nije rečeno u čemu se točno razlika u njihovoj danosti sastoji. U čemu god da se sastoji, to se sigurno ne svodi na razliku u samim izrazima – da se te entitete s jedne strane *naziva* “slučajevi” a s druge “činjenice”. Ono što bi nam ovdje moglo pomoći kao razjašnjenje razlike jest da nam se pokaže kako bi se u jeziku reprezentiralo pojedinačne slučajeve, a kako pojedinačne činjenice, te kako bi iz tih različitih jezičnih reprezentacija proizlazila razlika u smislovima izraza “slučaj” i “činjenica”.

Nešto kasnije u pismu, baveći se odnosom između činjenica i stanja stvari, Frege traži upravo to od Wittgensteina:

Zbog boljeg razumijevanja volio bih imati primjere da vidim što jezično odgovara činjenici [*Tatsache*], stanju stvari [*Sachverhalt*], situaciji [*Sachlage*]; kako su činjenica, postojeće i nepostojeće stanje stvari, jezično označeni te kako su postojanje stanja stvari, pa stoga i činjenica koja odgovara stanju stvari, označeni; proizlazi li time bitna razlika između nekog stanja stvari i činjenice. (Frege 2011a: 53)

U ovom slučaju Wittgenstein nema problema istaknuti razliku u jezičnim reprezentacijama činjenica i stanja stvari. Stanja stvari bila bi reprezentirana elementarnim rečenicama koje ne sadrže dvomjesne rečenične veznike, već koje su u potpunosti sastavljene od jednostavnih znakova, tj. imena čija bi značenja bila sastavnica stanja stvari. Činjenice bi, s druge strane, bile reprezentirane rečenicama sastavljenima od barem dvije elementarne rečenice povezane logičkim veznikom (Wittgenstein 1987: 4.21-4.24). U toj jezičnoj razlici jasno se odslikava razlika, ali i međusobna povezanost stanja stvari i činjenica.⁴ A moglo bi se ići i dalje kada bi se htjelo pokazati na koji su način u jeziku, u kontekstu elementarnih rečenica, reprezentirane stvari, tj. predmeti, te time istaknuti razliku, ali i povezanost stvari i stanja stvari – kako su stvari međusobno ulančane i

⁴ Kada se radi o odnosu činjenica i stanja stvari, iz Fregeovih (2011a: 53) komentara vidi se da on isprva nije razumio to Wittgensteinovo razlikovanje. (Problem s razumijevanjem odnosa činjenica i stanja stvari imao je i Russell (2008a: 96).) Stoga ono što Frege piše Wittgensteinu vezano uz to razlikovanje ne stoji, što je i uvažio u svom sljedećem pismu (Frege 2011b: 57). Nije poznato kako je Wittgenstein Fregeu pojasnio to razlikovanje, no znamo kako ga je, otprilike u isto vrijeme, objasnio Russellu, naime, “Sachverhalt [stanje stvari] je ono što korespondira nekoj Elementarsatz [elementarnoj rečenici] ako je istinita. Tatsache [činjenica] je ono što odgovara logičkom zbroju elementarnih rečenica kad je taj zbroj istinit” (Wittgenstein 2008a: 98). Možemo pretpostaviti da je slično napisao i Fregeu (vidi i Dožudić 2021: 534-535).

kako tim konfiguracijama čine stanja stvari (Wittgenstein 1987: 2.0271-2.032). U slučaju činjenica i slučajeva, s druge strane, takve razlike čini se da nema. Način na koji bismo jezično reprezentirali jedno, način je na koji možemo reprezentirati i drugo, uz jedinu razliku što se u jednoj reprezentaciji može pojaviti riječ “činjenica”, a u drugoj “slučaj”. No, to nam, kako je već rečeno, ovdje ne pomaže jer je smisao tih izraza upravo ono što se želi dokučiti, pa taj smisao ne može ujedno biti i objašnjen samim tim izrazima.

Frege (4) uspoređuje sa

- (6) Svaki jednakostranični trokut jest neki jednakokutan trokut i svaki jednakokutni trokut jest neki jednakostraničan trokut.

Potonje izražava teorem izveden iz osnovnih geometrijskih istina koji proširuje naše znanje jer izrazima “jednakostranični trokut” [*gleichseitiges Dreieck*] i “jednakokutni trokut” [*gleichwinkliges Dreieck*] pripadaju različiti smislovi. To proizlazi iz činjenice što izrazi “jednakostranični trokut” i “jednakokutni trokut” imaju različite sastavnice koje pridonose razlici u smislovima cijelih tih izraza. Naime, u prvom se izrazu javlja riječ “kut” a u drugome “stranica”. Kutovi nisu isto što i stranice, pa onda niti tim riječima ne može pripadati isti smisao. Ako tim riječima ne pripada isti smisao, niti smisao koji pripada izrazima kojih su te riječi sastavnice ne može biti isti. Ako pak izrazima “jednakostranični trokut” i “jednakokutni trokut” ne pripada isti smisao, misao izražena sa (6), a koje su smislovi izraza “jednakostranični trokut” i “jednakokutni trokut” sastavnice, omogućuje pravo znanje o svijetu, tj. proširuje naše znanje. Po tome se (6) očito razlikuje od

- (7) Svaki jednakostranični trokut jest neki jednakostraničan trokut i svaki jednakostranični trokut jest neki jednakostraničan trokut,

rečenice kojom izražena misao ne omogućuje pravo znanje o svijetu (ne ubrojimo li u takvo znanje ukazivanje na metafizičku činjenicu samoidentičnosti na koju bi jednako ukazala i bilo koja druga rečenica istoga oblika). Na sličan se način, smatra Frege, od (6) razlikuje i (4). Ne postoji ništa u izrazima “slučaj” i “činjenica” (ili u izrazima “ono što je slučaj” i “ono što je činjenica”), a iz čega bi očito proizlazili njihovi različiti smislovi, a koji bi otvorili mogućnost da (4) bude teorem ili aksiom. (4), dakle, bez dodatnog razjašnjenja i opravdanja ne može biti primjer nečega što bi nam pružilo bilo kakvo znanje o svijetu. Ako je Frege ovdje u pravu, identificiran je problem u Wittgensteinovoj raspravi.

Problem možda nije velik jer razlikovanje slučajeva i činjenica kasnije u raspravi ne igra posebnu ulogu.⁵ Unatoč tome, kako su sročene, (1) i (2) sugeriraju da se njima kaže *dvije* stvari o svijetu, naime, da je svijet sve što je slučaj i da je svijet sveukupnost činjenica. U svjetlu Fregeova prigovora, ako bi ga se uvažilo, bilo bi potrebno napraviti reviziju. No, odnos slučajeva i činjenica nije jedini problem koji Frege vidi u početnim odjeljcima Wittgensteinove rasprave. Tome ću se vratiti u 4. poglavlju. Prije toga razmotrit ću Wittgensteinov odgovor na Fregeove opaske o odnosu slučajeva i činjenica, tj. rečenica (1) i (2), a u svjetlu kojega onda treba promatrati i Fregeov drugi prigovor.

3. Smisao i predodžba

U svom odgovoru na Fregeov prigovor Wittgenstein uvažava njegovu implicitnu konkluziju da izrazima “slučaj” i “činjenica” ne pripadaju različiti smislovi i da, dosljedno, (4) ne može biti ni teorem ni aksiom.⁶ U svom sljedećem pismu, citirajući dio Wittgensteinova odgovora, Frege piše:

Još mi je draže pronaći u tvom pismu rečenicu u kojoj se čini da je tvoj način govorenja u potpunosti usuglašen s mojim. Radi se o rečenici: “Smisao [*Sinn*] svake od tih dviju rečenica [*Sätze*] jedan je te isti, ali ne i predodžbi [*Vorstellungen*] koje sam spajao s njima kada sam ih napisao.” Ovdje se u potpunosti slažem s tvojim razlikovanjem rečenice od njezina smisla te ostavljanjem otvorenom mogućnosti da dvije rečenice imaju isti smisao, a da se svejedno mogu razlikovati u predodžbama koje su s njima spojene. [...] Pravi smisao rečenice isti je za svakoga; međutim, predodžbe koje netko spaja s rečenicom pripadaju samo njemu; on je njihov nositelj. Nitko ne može imati predodžbe nekoga drugog. (Frege 2011b: 59)

Vezano uz samu Wittgensteinovu rečenicu u citiranom odlomku, treba imati na umu da je Frege izvlači iz konteksta Wittgensteinova pisma koje je zasigurno bilo sadržajnije, a za koje ne znamo kakvo je bilo. Zbog toga stavljanje *prevelikog* naglaska na taj Wittgensteinov odgovor može s opravdanjem biti sporno. S druge strane, ta je rečenica gotovo sve što imamo od Wittgensteinova odgovora, pa ne možemo previše

⁵ Prođe li se pažljivo kroz raspravu, može se uočiti da se “slučaj” kao tehnički izraz u njoj pojavljuje svega četrnaest puta, od čega sedam puta na prvoj stranici, unutar prvih osam odjeljaka. To svakako opravdava Fregeovo pitanje o razlogu umnažanja izraza, kojime se na početku rasprave ostavlja dojam bitnog razlikovanja dok se kasnije pojavljuje tek povremeno i nema posebnu funkciju.

⁶ Od prepiske Fregea i Wittgensteina sačuvana su samo Fregeova pisma, pa se o Wittgensteinovim odgovorima može doznati tek iz Fregeovih naknadnih upućivanja na nešto što je Wittgenstein rekao ili kako se postavio. Za detalje o njihovoj prepisci, vidi Floyd (2011b).

birati. Vezano uz tu rečenicu imamo nekoliko nepoznanica. Prvo, kako Wittgensteinovo pismo nije sačuvano, ne možemo biti sigurni o koje dvije rečenice on govori. Znamo da govori o dvije rečenice *koje je on napisao*, no to bi se moglo odnositi na dvije rečenice zapisane u njegovu pismu kao i na rečenice zapisane u *Tractatusu*. No, budući da Wittgenstein odgovara na Fregeovo pismo u kojemu Frege izdvaja rečenica (1) i (2) iz *Tractatusa*, mislim da nemamo izbora nego (s dozom rezerve) pretpostaviti da su rečenice o kojima govori Wittgenstein one koje je napisao u *Tractatusu*, a koje u prvom pismu ističe Frege (dakle, (1) i (2)), a ne neke druge koje je napisao u *Tractatusu* ili pak neke potpuno druge koje je po prvi puta zapisao i razmatrao u samome pismu prilikom odgovora Fregeu.

Nadalje, u svom odgovoru Wittgenstein upotrebljava izraze “smisao” i “predodžba”, no na koji način? S jedne strane, Fregeovo pismo obiluje pritužbama o nejasnom *smislu* izraza i rečenica u *Tractatusu* i tom je prilikom “smisao” Frege sigurno upotrebljavao kao svoj otprije poznat tehnički izraz. Isto tako, Frege u brojnim svojim radovima jasno razdvaja *smisao* kao objektivni način danosti neke stvari od *predodžbe* kao subjektivnog načina danosti. Zbog toga imamo razloga Wittgensteinovu rečenicu shvatiti na Fregeovu tragu. S druge strane, “smisao” je i tehnički izraz u *Tractatusu*, no u njemu ga Wittgenstein shvaća bitno drugačije od Fregea. Smisao je u *Tractatusu* ono što rečenica ima reprezentiranjem određenog stanja stvari (Wittgenstein 1987: 2.221, 3.3, 4.031, 4.061, 4.063). Ako pak u svom odgovoru Wittgenstein “smisao” ne upotrebljava na Fregeov način, to bi moglo značiti da ni izraz “predodžba” ne upotrebljava na Fregeov način.

Wittgensteinovo pozivanje na predodžbe ovdje vrlo je zanimljivo barem iz dva razloga. Prvo, Frege je u mnogim svojim radovima uvjerljivo argumentirao da predodžbe kao nešto subjektivno trebaju biti oštro odijeljene od objektivnih entiteta, poput smislova ili značenja. Iz te perspektive, Wittgensteinova strategija ne djeluje obećavajuće. No, to vrijedi samo ako “predodžbu” u Wittgensteinovoj rečenici shvatimo na Fregeovu tragu (što čini i sam Frege kada je citira). Drugo, ovo ne bi bio prvi put da se Wittgenstein poziva na psihološke entitete kako bi se objasnilo nepoznanice iz *Tractatusa*. U svjetlu njegova (nesimetričnog) izjednačavanja misli s činjenicama (Wittgenstein 1987: 3), rečeničnih znakova [*Satzzeichen*] s činjenicama (Wittgenstein 1987: 3.14–3.1431), kao i misli s rečenicama [*Sätze*] (Wittgenstein 1987: 4, 4.001), Russell (2008a: 96) je u pismu pitao Wittgensteina “što su sastavnice i dijelovi [misli] te kakav je njihov odnos prema sastavnicama i dijelovima oslikane

Tatsache?“ a zatim “Sastoji li se Gedanke od riječi?”. Wittgensteinov odgovor je bio:

Ne znam *što* su sastavnice misli, no znam *da* ona mora imati takve sastavnice koje korespondiraju riječima jezika. Opet, vrsta relacije između sastavnica misli i oslikane činjenice je nebitna. Bila bi stvar psihologije da to otkrije. [...] Sastoji li se Gedanke od riječi? Ne! Već od psihičkih sastavnica koje imaju istu vrstu relacije prema stvarnosti kao i riječi. Što su te sastavnice, ne znam. (Wittgenstein 2008a: 98-99)

Ovaj odgovor, baš kao i njegovo pozivanje na predodžbe u pismu Fregeu, pokazuje Wittgensteinovu sklonost oslanjanju na *psihološka* objašnjenja. To ne samo da je dvojbeno iz Fregeove antipsihologističke perspektive, već je nejasno u kom smislu Wittgenstein uvodi *takve* odgovore. To nas dovodi do još jedne nepoznanice – kako točno shvatiti Wittgensteinovu spremnost da se pozove na psihološke entitete u rečenici koju citira Frege? Trebamo li tu rečenicu uzeti kao Wittgensteinovo *objašnjenje* zašto je napisao dotične rečenice ili u njoj leži *opravdanje* za njihovo zapisivanje?

Što se tiče prve nepoznanice, kao što sam već rekao, mislim da nemamo izbora nego pretpostaviti da je Wittgenstein u svom odgovoru govorio o (1) i (2). Oспорiti to ne bi nas odvelo nigdje jer pretpostaviti da je Wittgenstein govorio o nekim drugim rečenicama značilo bi zaustaviti daljnje razmatranje. Uz to, osim načelne mogućnosti da je govorio o nekim drugim rečenicama, za to pretpostaviti nemamo nikakvog drugog razloga. S druge strane, imamo razloga pretpostaviti da je Wittgenstein na umu imao (1) i (2). Razlog je upravo Fregeovo prvo pismo i činjenica da je Wittgensteinova rečenica dio pisma u kojemu on odgovora na Fregeovo pismo, a u kojem Frege upravo navodi rečenice (1) i (2). Slično vrijedi i za treću nepoznanicu. Ne možemo sa sigurnošću znati u koju je svrhu Wittgenstein ponudio dotičnu rečenicu i bi li u konačnici išta više uložio u nju. No, Frege u prvom pismu traži opravdanje dotičnih rečenica, pa je onda, u nedostatku nečega što bi sugeriralo drugačije, i njegovu rečenicu razumljivo uzeti kao dio udovoljavanja Fregeovu zahtjevu – dakle, kao dio *opravdanja*.⁷

Što se tiče nepoznanice oko Wittgensteinove upotrebe izraza “smisao” i “predodžba”, stvar je nešto složenija. Budući da u svom odgovoru Wittgenstein govori o smislu *rečenica* – pretpostavljam rečenica (1) i (2) –

⁷ U pismu Russellu Wittgenstein (2008b: 103) se žali da je u prepisci s Fregeom koji ništa ne razumije i da je “potpuno iscrpljen od davanja onoga što su jednostavno objašnjenja [*Erklärungen*]”, no upitno je treba li ovdje Wittgensteinov govor o *objašnjenjima* shvatiti u opreci spram govora o *opravdanjima*.

a ne o izrazima “slučaj” i “činjenica”, *moгуće* je da je “smisao” upotrebljavao onako kako ga je upotrebljavao u *Tractatusu*. Smisao je u *Tractatusu* ono što rečenica ima reprezentiranjem određenog stanja stvari, a ne rečenicom izražena misao, sastavljena od smislova koji pripadaju dijelovima rečenice, kako je smatrao Frege (1995b; 2015). Po Wittgensteinu, *samo* rečenice (kao činjenice) mogu imati smisao (Wittgenstein 1987: 3.142, 3.221, 3.3), dok njihove sastavnice – jednostavni znakovi, imena – imaju značenje koje je predmet koji označavaju (Wittgenstein 1987: 3.203, 3.22, 3.3). U *tom* slučaju, Fregeova ocjena da se ovdje Wittgenstein i on potpuno slažu ne bi bila točna. Što je važnije, ni Wittgensteinovo razlikovanje predodžbi i smislova ne bi se više moglo promatrati iz Fregeove perspektive, pa onda niti prigovor koji se dalje iz te perspektive razvija ne bi vrijedio.

Je li Frege neopravdano učitao u Wittgensteinove riječi svoja shvaćanja legitimno je pitanje, no mislim da imamo jače razloge pretpostaviti da to ipak nije slučaj. Naime, u trenutku njihove prepiske Wittgenstein je bio dobro upoznat s *Fregeovim* razlikovanjem smisla i predodžbe. Budući da na Fregeov prigovor odgovara Fregeovim riječima, vjerojatnije je da se u tom svom odgovoru nije odmaknuo od Fregeove upotrebe. Da jest, zasigurno bi na to u pismu upozorio Fregea, a onda niti Frege tu rečenicu ne bi više izdvojio kao točku slaganja.

No, što kada bi se “smisao” u Wittgensteinovoj citiranoj rečenici ipak interpretiralo u duhu *Tractatusa*? Ishod bi bio ovaj: Rečenice (1) i (2) po Wittgensteinovim riječima imaju isti smisao, što znači da reprezentiraju isto stanje stvari. Po tome bi se (1) i (2) moglo promatrati kao dva rečenična znaka iste rečenice (simbola) (Wittgenstein 1987: 3.11, 3.12, 3.32, 3.321). Predodžbe koje Wittgenstein veže uz (1) i (2), kako sam kaže, međusobno se razlikuju. Dakle (ako “*S*” stoji za smisao, a “*P*” za predodžbu), $S_{(1)} = S_{(2)}$, dok $P_{(1)} \neq P_{(2)}$. Nadalje, predodžbe su predodžbe *nečega*, a kako ih Wittgenstein veže uz cijele rečenice, a ne njihove sastavnice, može se pretpostaviti da, ako već nisu misli, predodžbe trebaju biti grupirane sa slikama, mislima i rečenicama, dakle, s činjenicama. Time bi se pretpostavilo da predodžbe, barem ove o kojima govori Wittgenstein, također reprezentiraju stanja stvari. No, ako predodžbe reprezentiraju stanja stvari, time imaju i smisao. Pitanje je sada, mogu li različite predodžbe reprezentirati isto stanje stvari i imati isti smisao ili pak sama činjenica što se međusobno razlikuju povlači da se razlikuju i u smislu?

Pretpostavimo ovo prvo: Ako je moguće da $P_{(1)} \neq P_{(2)}$, a da $S_{P_{(1)}} = S_{P_{(2)}}$, prirodno bi bilo pretpostaviti da $S_{(1)} = S_{P_{(1)}}$, a $S_{(2)} = S_{P_{(2)}}$. To bi dalje značilo da dva rečenična znaka, (1) i (2), i dvije s njima povezane predodžbe,

$P_{(1)}$ i $P_{(2)}$, svi reprezentiraju isto stanje stvari. O pojedinačnim bismo predodžbama koje imaju isti smisao, u analogiji s rečeničnim znakovima, trebali razmišljati kao o mentalnim znakovima jednog te istog mentalnog simbola. Nepoznanica koju bi u tom slučaju trebalo objasniti jest što je to što razlikuje $P_{(1)}$ od $P_{(2)}$, a da je dostatno da opravda razlikovanje (1) od (2) usprkos istome smislu tih rečenica i tih predodžbi.

Pretpostavimo li, međutim, da $P_{(1)} \neq P_{(2)}$ povlači da $S_{P_{(1)}} \neq S_{P_{(2)}}$, premda $S_{(1)} = S_{(2)}$, proizlazi da Wittgensteina ne možemo razumjeti. Naime, $P_{(1)}$ i $P_{(2)}$, a ne $S_{(1)}$, tj. $S_{(2)}$, bile bi razlog zbog kojeg je Wittgenstein krenuo od (1) i od (2). Od $P_{(1)}$ i $P_{(2)}$ krenuo je zbog smislova koje $P_{(1)}$ i $P_{(2)}$ imaju. Budući da $P_{(1)}$ i $P_{(2)}$ pripadaju različiti smislovi, slijedi da smisao koji je s (1) i (2) Wittgenstein namjeravao izraziti nije onaj koji s (1) i (2) jest izrazio. Budući da (1) i (2) imaju isti smisao, barem jedan od smislova od $P_{(1)}$ i $P_{(2)}$ ne može mu biti identičan. No, ono što je namjeravao reći, Wittgenstein je trebao reći odgovarajućim rečenicama. Same predodžbe, kada ih se ne bi adekvatno verbaliziralo, ostale bi nedostupne. Međutim, ako pravi smisao koraka Wittgensteinove rasprave nije onaj izražen rečenicama u tim koracima, već predodžbama povezanim s tim rečenicama od strane autora, a koje drugima nisu dostupne, razumijevanje rasprave nije moguće. Suprotno Wittgensteinovu (1987: 23) izraženom očekivanju u predgovoru, *nitko* raspravu u tom slučaju neće moći razumjeti.

Shvatimo li Wittgensteinovu citiranu rečenicu, međutim, na Fregeovu tragu, ona podjednako zbunjuje, posebno u svjetlu toga da su mnogi nakon objavljivanja *Tractatusa* u njegovim početnim rečenicama prepoznali izražavanje istina o stvarnosti. Da se te rečenice može i tako interpretirati možda nije netočno. No, što god neka takva interpretacija bila, ona, čini se, ne bi bila *Wittgensteinova*. Iz njegova odgovora proizlazi da je *jedina* razlika između izraza "slučaj" i "činjenica" u njegovu povezivanju različitih predodžbi s tim izrazima. U tom bi slučaju (4), suprotno svom *izgledu*, izražavalo nešto trivijalno, jednako trivijalno kao i ono što izražava (7). Isto tako, ne bi bilo ni logičke (semantičke) razlike između rečenica (1) i (2). Ako te rečenice išta kažu, kažu isto, baš kao što to čini i par rečenica koje se međusobno razlikuju samo time pojavljuje li se u njima riječ "odvjetnik" ili "advokat". Zapravo bi se moglo zamisliti nekoga tko potpuno ozbiljno kaže, "Na ovom ročištu me zastupao odvjetnik, a na sljedećem će me zastupati advokat". Kada ga se opomene da "odvjetnik" i "advokat" imaju isti smisao, da su sinonimi, odgovara da to zna, ali da uz te riječi veže različite predodžbe (*odvjetnik* je za njega *loš advokat*, ili nešto slično). No, nikakve različite predodžbe povezane s bilo kojim sinonimima kod različitih govornika ne utječu na sinonimnost samih

izraza, a onda niti na doslovno značenje rečenica u kojima se pojavljuju. Isto tako, nitko ne može dokučiti nečije različite predodžbe povezane s nekim izrazom ukoliko mu ih se verbalno ne dočara od strane onoga čije su predodžbe ili ako pak neverbalni kontekst nije takav da pomaže, a čak i tada različite predodžbe ne bi utjecale na smisao dotičnog izraza.

S obzirom na Fregeovo izrazito negativno gledište o pozivanju na psihološke (subjektivne) entitete u logičkim, matematičkim i općenito znanstvenim objašnjenjima, prisutno u većini njegovih radova, a koje je kulminiralo u članku “Misao” (Frege 2015; vidi i Frege 1979a; 1995a: 18-20, 52-56; 1995b: 170-173), njegovo isticanje slaganja s Wittgensteinom treba uzeti s oprezom. Slaganje koje Frege ima na umu – “tvoj je *način govorenja* u potpunosti usuglašen s mojim” – tiče se samo Wittgensteinova *jasnog razlučivanja* rečenice, smisla i predodžbe (koje su filozofi, logičari i matematičari redom brkali, a što je često bio predmet Fregeove kritike). To se slaganje nikako ne tiče Wittgensteinova pozivanja na predodžbe u službi *opravdanja* razlike među dotičnim rečenicama. Psihološki entiteti poput predodžbi, zbog svoje subjektivne prirode, po Fregeu nikako ne mogu biti dio valjanog dokaza lišenoga praznina.

U svjetlu Fregeovih ranijih radova u kojima je takvo stajalište o predodžbama detaljno razrađeno, Fregeov bi citirani odlomak trebalo shvatiti kao ironičan, a pristojan, način skretanja Wittgensteinove pozornosti na sam Fregeov članak koji bi trebao pokazati da bi Wittgensteinova strategija opravdanja razlike između (1) i (2), ili bilo čega drugoga, bila neodrživa. Fregeovo suzdržavanje od daljnjeg napada na to Wittgensteinovo pojašnjenje u njegovim narednim pismima treba prije svega promatrati kao rezultat njihova prijateljskog odnosa kao i toga što je zasigurno smatrao da će njegov članak “Misao” sam pokazati Wittgensteinu kad ga konzultira da je u krivu. U skladu s tim, piše Wittgensteinu:

Kako ja to vidim, nije tako malo vjerojatno koliko se tebi čini da bismo mogli još uspjeti doći do slaganja u filozofijskom području. To vežem uz nadu da ćeš jednoga dana zastupati ono što vjerujem da sam otkrio u području logike. Prvo te međutim moram pridobiti za to. (Frege 2011b: 57)

S obzirom na Wittgensteinovu naknadnu oštru reakciju na “Misao”,⁸ Fregeova se strategija pokazala uspješnom, premda je za pretpostaviti

⁸ Svoje posljednje pismo Wittgensteinu Frege (2011d: 65) započinje ovako: “Puno hvala za tvoje pismo od 19. ožujka! Naravno da se nisam uvrijedio tvojom iskrenošću. No, volio bih znati koje dublje osnove idealizma misliš da nisam shvatio”, što sugerira da je Wittgensteinova reakcija na “Misao” bila prilično oštra, zapravo toliko oštra da je Wittgenstein imao potrebu ispričati se Fregeu na iskrenosti u pogledu tog članka. Da je u pismu izložio samo argumente protiv Fregeova gledišta u njemu, potrebe za isprikom vjerojatno ne bi bilo.

da je glavni razlog Wittgensteinove burne reakcije reciprocitet zbog Fregeovih opaski o rukopisu *Tractatusa* u Fregeovu trećem pismu.⁹ Sada se okrećem Fregeovom drugom prigovoru.

4. Svijet i slučajevi

U pismu Wittgensteinu s kojim je i okončana njihova prepiska, Frege se vraća samom početku *Tractatusa* (od kojega se zapravo nikada nije niti odmaknuo) i ukazuje na problem sličan onomu na koji je ukazao u svom prvom pismu kada je razmatrao odnos slučajeva i činjenica. Polazna mu je točka, kao i ranije, analiza (1) iz perspektive njegova shvaćanja rečenica identiteta. No, strategija mu je sada nešto drugačija:

“Svijet je sve što je slučaj.” Ovdje je “je” upotrijebljeno ili kao obična kopula ili kao znak jednakosti u potpunijem smislu “je isto kao i”. Dok je “je” zavisne rečenice očito obična kopula, “je” glavne rečenice mogu razumjeti samo u smislu nekog znaka jednakosti. Do ove točke, vjerujem, nikakva dvojba nije moguća. No, treba li tu jednadžbu shvatiti kao definiciju? To nije toliko jasno. Želiš li reći, “Pod izrazom ‘svijet’ razumijem sve što je slučaj”? Tada je “svijet” objašnjeni izraz, “sve što je slučaj” objašnjavajući izraz. U tom slučaju time ništa nije tvrđeno o svijetu ili o onome što je slučaj, a ako će se išta tvrditi, tvrdit će se nešto o autorovoj upotrebi jezika. [...]

Ako, međutim, ne misliš na rečenicu “svijet je sve što je slučaj” kao na definicijsku jednadžbu, već želiš postaviti neko znanje, svako od dvaju imena “svijet” i “sve što je slučaj” već mora imati smisao prije no što se oblikuje rečenicu, smisao koji im nije tek tada dan temeljem te jednadžbe. (Frege 2011d: 65, 67)

Fregeovo ranije pitanje, je li (4) aksiom ili teorem, sada je preinačeno u pitanje, je li (1) izraz prepoznavanja ili definicija? No, zašto se pitanje promijenilo? Zašto Frege i sada nije pitao, aksiom ili teorem (ili, zašto ranije nije pitao, izraz prepoznavanja ili definicija)?¹⁰ Nekoliko je mogućih odgovora, no prije nego ih razmotrimo, treba spomenuti što su za Fregea izrazi, ili bolje rečenice prepoznavanja, a što definicije.¹¹

⁹ Za razliku od Russella (2008b: 102) koji je, po vlastitom svjedočanstvu, pisao izdavaču “hvaleći [Wittgensteinovu] knjigu najviše što se može”, Frege se o istoj stvari izrazio vidno negativno, priznajući da bi izdavaču mogao preporučiti Wittgensteina kao ozbiljnog mislioca, ali ne i samu raspravu čiji mu sadržaj nije dovoljno jasan (Frege 2011c: 61).

¹⁰ Frege u prvome pismu ne spominje izričito mogućnost da se u isticanju odnosa slučajeva i činjenica radi o definiciji. No, možda na to ukazuje kada napominje da čitatelju treba jasno istaknuti kada se dva izraza upotrebljava s istim smislom da bi se “postiglo nešto posebno” (Frege 2011a: 53). To “nešto posebno” moglo bi ukazivati na definiranje jer je po Fregeu svaka druga upotreba dva izraza s istim smislom “zlo” [Übel].

¹¹ Frege (2011d: 67) u pismu zapravo govori o *sudu* prepoznavanja [Wiedererkennungsurteil], no iz pisma je očito da ne misli na mentalnu aktivnost pripisivanja istinitosne vrijednosti nekoj misli, već na rečenicu kojom se ta misao izražava, pa ću u nastavku i govoriti o *rečenicama* prepoznavanja.

Rečenice prepoznavanja za Fregea su sve one rečenice koje jednu stvar (u najširem mogućem smislu) prepoznaju kao identičnu “drugoj” stvari i time izražavaju misao o svijetu koja može proširiti naše znanje. Vratimo li se ranijem primjeru (6), lako možemo zamisliti školarca koji je jedan dan dobio zadatak nacrtati jednakostranični trokut opsega 15 cm, a drugi dan nacrtati jednakokutni trokut dužine stranice 5 cm. Neko vrijeme može o tim trokutima misliti i govoriti kao o dva različita trokuta, no zatim detaljnijim istraživanjem uvidjeti da se ne radi o dva, već o jednom trokutu dvaput nacrtanom i specificiranom na dva različita načina. Time školarac jučerašnji jednakostranični trokut *prepoznaje* kao današnji jednakokutni trokut. Zbog toga izriče rečenicu prepoznavanja

(8) Jučerašnji jednakostranični trokut koji sam nacrtao *jest* današnji jednakokutni trokut koji sam nacrtao.

Školarac je time dobio nov uvid i zbog toga Frege (1979a: 142) o prepoznavanju govori kao o onome što dovodi do “prvih i najvažnijih otkrića u nekoj znanosti”. Rečenice prepoznavanja, dakle, bile bi sve one rečenice koje u osnovi imaju oblik $x = y$, a kao takve bi mogle biti ili aksiomi ili teoremi (vidi i Frege 1995a: 92-95).

Definicije su također rečenice koje u osnovi imaju oblik $x = y$, no razlikuju se od rečenica prepoznavanja i ostalih rečenica identiteta (Carnap 2004: 139-140, 156; Frege 1967: 55; Frege 1979b: 207-208, 240, 244; Frege 1980; Frege 2011d).¹² Naime, premda su lijeva i desna strana definicije – *definiendum* i *definiens*, tj. objašnjeni izraz i objašnjavajući izraz – različite, pripada im isti smisao, pa dosljedno izražavaju i potpuno neinformativnu misao koja ne proširuje znanje. No, premda tom karakterizacijom nalikuju rečenicama identiteta oblika $x = x$, od potonjih se ne razlikuju samo po svom obliku (koji im je $x = y$, a ne $x = x$), već i po tome što su *stipulativne*, pa stoga i normativne. Kao takve, za razliku od rečenica prepoznavanja i ostalih rečenica identiteta, definicije nisu podložne istinitosnom vrednovanju te imaju psihološki, ali ne i logički značaj.¹³ Uz sve navedeno, definicije se prvenstveno tiču jezika, a ne

¹² Fregeovoj koncepciji definicije priklonili su se Russell i Whitehead (1927: 11-12), pa onda i Wittgenstein (1987: 3.24, 4.241). Ovdje se čini da Frege nije pomno (ili uopće) pročitao cijeli Wittgensteinov rukopis jer da jest, uočio bi da Wittgenstein u drugom spomenutom odjeljku kaže: “Ako jednom jednadžbom uvodim novi znak ‘b’ određujući da on treba da zamijeni već poznati znak ‘a’, onda pišem jednadžbu – definiciju – (kao Russell) u formi ‘a = b Def.’”. Istina, Wittgenstein se nije strogo držao opisane konvencije, no svejedno je teško zamisliti da prvi odjeljak svoje rasprave ne bi jasno izrazio kao definiciju da ga je tako bio zamislio.

¹³ Svaku od *numeriranih* rečenica izdvojenih u ovome radu, uparenu s određenom brojkom, može se promatrati kao definiciju koja omogućuje da umjesto cijelih tih rečenica navedemo s njima povezane brojke.

onoga na što se jezik odnosi. Frege (1967: 55; 1979b: 208; 1980: 36; Carnap 2004: 140) dopušta da jednom uvedena definicija može *prerasti* u običnu rečenicu identiteta, podložnu istinitosnom vrednovanju, no kao takva više nije definicija. Strogo gledano, imali bismo dvije, semantički različite, premda blisko povezane rečenice.¹⁴ Kao svojevrsni izuzetak od takvih definicija, a koje Frege naziva “konstrukcijskim” ili “*tout court*” definicijama, definicije su koje Frege naziva “analitičkim”. U slučaju konstrukcijskih definicija, usred opetovanog pojavljivanja grupe znakova unutar sustava “uvodimo jednostavan znak kako bi zamijenio takvu grupu znakova uz stipulaciju da će taj jednostavan znak uvijek zauzimati mjesto dotične grupe znakova” (Frege 1979: 207). Analitičke definicije, s druge strane, imamo kada “smo dali logičku analizu riječi ili znaka koji je bio u upotrebi duže razdoblje [...] a koji se smislom poklapa s onime složenoga izraza koji smo oblikovali” (Frege 1979: 210).¹⁵

Budući da i (1) ima oblik $x = y$, naime,

$$(9) x (\text{svijet}) = y (\text{sve što je slučaj}),$$

i time se vidno razlikuje od npr.

$$(10) x (\text{svijet}) = x (\text{svijet}),$$

čini se razumljivim pitati je li (9), tj. (1), rečenica prepoznavanja ili je pak definicija. To pitanje, naime, već uključuje raniju dvojbu (aksiom ili teorem), a otvara i novu mogućnost (definicija). Pitanje je, dakle, samo obuhvatnije od prvoga. No, razumljivost je tek prividna. Primarna je svrha definicije po Fregeu da sintaktički složen izraz, pa čak i cijelu rečenicu, zamijeni sintaktički jednostavnijim izrazom, da se pritom stipulira da će taj jednostavniji izraz imati isti smisao kao i izraz koji se definira i time olakša provođenje dokaza. Pogleda li se, međutim, (1), očito je da se o tome ovdje ne radi. Upravo suprotno, kada bi (1) bila definicija, jednostavniji bi se izraz “svijet” definiralo vidno složenijim

¹⁴ Sam Frege nekada je govorio o “dvojnog karaktera formule”, no to shvaćanje djelomično je uvjetovano i njegovim specifičnim ranim shvaćanjem identiteta (Frege 1967: 21) koje je kasnije odbacio (Frege 1995b: 167-168). Potonje su rečenice vrlo zanimljive iz semantičke, metafizičke i epistemološke perspektive jer, premda imaju oblik $x = y$, trebale bi uvijek izražavati *analitičke* istine. Ovdje, međutim, neću detaljnije ulaziti u to.

¹⁵ Primjeri analitičke definicije bile bi Fregeove definicije brojeva u *Osnovama aritmetike* (npr. da je 0 broj koji pripada pojmu *nejednak samome sebi* (Frege 1995a: 103)), ali i Russellova kvantifikacijska analiza opisa (Russell i Whitehead 1927: 30, 31, 66-68, 173-175). Za razliku od Fregea, Russell i Whitehead ne izdvajaju analitičke definicije kao posebnu vrstu definicija, no očito ih prepoznaju kad napominju da “kad je ono što se definira (što se često javlja) nešto već poznato [...] definicija sadrži analizu zajedničke ideje i stoga može izraziti značajan napredak” (Russell i Whitehead 1927: 12).

izrazom “sve što je slučaj”. (“Sve što je slučaj je svijet” izgledalo bi nešto bolje po tom pitanju i može ju se “čuti” kao stipulativnu definiciju.) Uz to, smisao izraza “slučaj” trebao bi biti već poznat, a što, smatra Frege, nije. S obzirom na to, (1) ne bi bila definicija, barem ne konstrukcijska. No, ako (1) nije definicija, vratili smo se prvom Fregeovom pitanju, sada usmjerenom na (1) – je li aksiom ili teorem? No, da bi (1) bilo i jedno od toga, “svaki od dvaju imena ‘svijet’ i ‘sve što je slučaj’ moraju imati neki smisao prije formuliranja te rečenice, smisao koji im stoga nije tek tada dan temeljem te jednadžbe” (Frege 2011d: 67). Wittgenstein, koliko je poznato, nije odgovorio na to Fregeovo pismo, niti se njihova prepiska u bilo kom obliku nakon njega nastavila. No, na temelju njegova ranije citiranog odgovora o (1) i (2) mogli bismo pretpostaviti da bi u istome smjeru Wittgenstein išao i ovdje. Štoviše, kada bi se držao svog ranijeg objašnjenja, čini se da bi bio obvezan postupiti tako i u ovom slučaju, posebno ako “smisao” i “predodžba” shvatimo na Fregeovu tragu, a evo i zašto.

Razumno je pretpostaviti da različite predodžbe za koje Wittgenstein kaže da ih veže uz rečenice (1) i (2) nisu bezrazložno uz njih povezane. Budući da te dvije rečenice, kako sam priznaje, imaju isti smisao, taj smisao ne može biti razlog razlike u s njima povezanim predodžbama. Jedino što nam preostaje jest taj razlog potražiti u rečeničnim sastavnicama, točnije, u izrazima “svijet” i “sve što je slučaj” (u drugim se dijelovima (1) i (2) ne razlikuju). No, ako ti izrazi dovode do različitih predodžbi vezanih uz cijele rečenice, onda i uz same te izraze Wittgenstein mora vezati različite predodžbe. Zapitajmo se sad, bi li i jedna od tih predodžbi bila identična nekoj od predodžbi koje bi Wittgenstein povezao s rečenicama

(11) Svijet je svijet,

(12) Sve što je slučaj je sve što je slučaj,

(13) Sveukupnost činjenica je sveukupnost činjenica.

Izgledno je da bi odgovor bio da nije. No, ako bi se predodžbe povezane s tri potonje rečenice razlikovale od predodžbi povezanih s (1) i (2), a predodžbe povezane s (1) i (2) se međusobno razlikuju zbog predodžbi povezanih s izrazima “sve što je slučaj” i “sveukupnost činjenica”, onda se i predodžbe povezane s (11), (12) i (13) međusobno moraju razlikovati zbog razlike u predodžbama povezanim s izrazima “svijet”, “sve što je slučaj” i “sveukupnost činjenica”. Dakle, predodžba povezana s izrazom “svijet” nije identična predodžbama povezanim s druga dva izraza. U

tom slučaju mogli bismo očekivati da bi Wittgenstein i u slučaju (1) rekao: Premda “svijet” i “sve što je slučaj” imaju isti smisao, razlikuju se u predodžbama koje s njima povezujem.

5. Komično neblagonaklon čitatelj

Frege je u svojim spisima i pismima bio sklon radove svojih oponenta podvrgavati sitničavoj analizi kojom se često u prvi plan stavljalo manje bitne stvari, a zanemarivalo one važnije. To mu je prigovorio i Wittgenstein (Frege 2011d: 65), premda ne toliko vezanu uz Fregeove opaske o *Tractatusu*, koliko uz njegovu kritiku “idealizma” u članku “Misao”. Wittgenstein ga je optužio da nije shvatio dublje osnove idealizma, a tu je optužbu ponovio i Geachu:

[Wittgenstein] mi je savjetovao da prevedem [Fregeov] “Die Verneinung”, ali ne i “Der Gedanke”, koji je smatrao manje vrijednim radom – napao je idealizam s njegove slabe strane, dok bi ga hvalevrijedna kritika napala upravo tamo gdje je najjači. Wittgenstein mi je rekao da je to istaknuo Fregeu u prepisci: Frege – po njemu – nije mogao razumjeti da je idealizam neprijatelj s kojim se dugo borio, a naravno da svog neprijatelja napada s njegove slabe strane. (Geach 1977: vii)

Slično bi se moglo reći i za niz njegovih drugih spisa. Tappenden (2000: 293), primjerice, piše da Frege često “nije uspijevaao vidjeti ono što je važno u stvarima koje su ljudi oko njega radili. [...] Rezultat je slika Fregea okruženog slinavim budalama lišenima intelektualnih vrijednosti. [...] Frege je komično neblagonaklon čitatelj svojih suparnika.” Osvrćući se na polemiku Fregea i Hilberta, piše:

Na prvi pogled Frege jednostavno djeluje čangrizavo i priglupo. Uopće se ne trudi interpretirati Hilberta blagonaklono, čak niti u svrhu dijalektičke funkcije bavljenja najjačim mogućim protivnikom. Mnogi su komentatori zaključili da Frege svoju publiku časti s jedva nečim više od zamorne vježbe napada na tigra od papira, dok istovremeno ne uspijeva shvatiti što Hilbert namjerava. (Tappenden 2000: 271)

To kako je Tappenden okarakterizirao Fregea u njegovu ophođenju s neistomišljenicima, posebno Hilbertom, lako bi se moglo proširiti i na Fregeovu prepisku s Wittgensteinom. Štoviše, razmatrajući Fregeova pisma teško se oteti dojmu da u čitanju *Tractatusa* on nije otišao dalje od predgovora i prvih nekoliko odsječaka. Kako se u jednom drugom radu primjećuje:

Mora da je Wittgenstein od početka osjećao – kao što i današnji čitatelj osjeća – da Frege rukopisu nije dao zasluženu pozornost, usredotočujući se u svojoj kritici na prilično općenite probleme, vođen uglavnom pompoznom jezičnom analizom

nepريمjerenom za tu prigodu. Štoviše, Frege je mogao napisati ista pisma koja je napisao da mu je Wittgenstein poslao samo prvih nekoliko stranica umjesto cijeli rukopis. (Dožudić 2021: 534)

Ako je doista tako, to bi se moglo objasniti Fregeovom staračkom malodušnošću suočenom s rukopisom koji, premda mu odaje veliko priznanje, stilom i sadržajem izrazito odudara od njegovih vlastitih radova i gledišta. No, isto bi se moglo objasniti i Fregeovim priklanjanjem metodološkoj smjernici koju je preporučio i Wittgensteinu nakon njegove oštre, no Fregeu očito teško razumljive kritike članka “Misao” (Frege 2011d: 65):

Hoćeš li, molim te, proći kroz moj ogled o misli sve do prve rečenice s kojom se ne slažeš i zapisati mi tu rečenicu zajedno s razlozima zbog kojih se s njom ne slažeš. To će vjerojatno biti najbolji način da doznam što imaš na umu. [...] / Što se tiče tvog vlastitog spisa, vrijeđa me već tvoja prva rečenica.

Fregeov pristup Wittgensteinovu rukopisu potpuno je usklađen s tom njegovom smjernicom. Teško, međutim, da se time može opravdati Fregeovo postupanje. Štoviše, to što se Frege ravnao istaknutom smjernicom samo potvrđuje Tappendenovu karakterizaciju Fregea kao “komično neblagonaklonog čitatelja”, a koji se sad odbija odmaknuti od prve stranice Wittgensteinova rukopisa samo zato što mu na toj stranici nešto ne odgovara.

No, ako se i složimo s takvim ocjenama Fregeova pristupa drugim autorima i njihovim gledištima, to ne znači da je u svojim ocjenama i prigovorima Frege bio u krivu. Jedno je biti u krivu u pogledu sadržaja, drugo postaviti se prema sadržaju u danoj prilici nepريمjerenom. Kako je već rečeno, Frege je imao visoke standarde jasnog i preciznog izražavanja zasnovane na načelima pojmovnoga pisma, pa su njegova opažanja, čak i kada nisu pogađala u bit stvari, uvjerljivo razotkrivala nesuvislosti i nedorečenosti koje tu stvar okružuju. Njegovu prepisku s Wittgensteinom treba promatrati upravo u tom svjetlu. Svojim opaskama Frege teško da je posebno naštetio Wittgensteinovim gledištima. Unatoč tome, pitanja koja je postavio i opažanja koja su ih pratila svakako su legitimna i potiču drugačije gledanje na *Tractatus*. Koliko bi ih se dalje moglo razvijati i u kom smjeru pitanje je koje bi vrijedilo dalje istražiti.¹⁶

¹⁶ Ovaj rad izrađen je u sklopu projekta “Postojanje, uzročnost i božji atributi” (voditelj dr. sc. Davor Pečnjak) pri Institutu za Filozofiju u Zagrebu.

Literatura

- Carnap, R. 2004. *Frege's Lectures on Logic: Carnap's Student Notes 1910–1914* (Chicago / LaSalle, IL: Open Court).
- Dožudić, D. 2021. "Thoughts in exchange: A note on Frege's *Tractatus* letters", *Filozofia* 76(7), 531-541.
- Floyd, J. 2011a. "Prefatory note to the Frege–Wittgenstein correspondence", u: E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht / New York: Springer), 1-14.
- Floyd, J. 2011b. "The Frege–Wittgenstein correspondence: Interpretative themes", u: E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht / New York: Springer), 75-107.
- Frege, G. 1967. *Begriffsschrift: A Formula Language, Modeled upon That of Arithmetic, for Pure Thought*, u: J. van Heijenoort (ur.), *From Frege to Gödel: A Source Book in Mathematical Logic, 1879–1931* (Cambridge, MA: Harvard University Press), 1-82.
- Frege, G. 1979a. "Logic", u: H. Hermes et al. (ur.), *Gottlob Frege: Posthumous Writings* (Oxford: Basil Blackwell), 126-151.
- Frege, G. 1979b. "Logic in mathematics", u: H. Hermes et al. (ur.), *Gottlob Frege: Posthumous Writings* (Oxford: Basil Blackwell), 203-250.
- Frege, G. 1980. "Letter to Hilbert, 27.12.1899", u: G. Gabriel et al. (ur.), *Gottlob Frege: Philosophical and Mathematical Correspondence* (Chicago: The University of Chicago Press), 34-38.
- Frege, G. 1995a. *Osnove aritmetike: Logičko-matematičko istraživanje pojma broja*, u: G. Frege, *Osnove aritmetike i drugi spisi* (Zagreb: KruZak), 9-135.
- Frege, G. 1995b. "O smislu i značenju", u: G. Frege, *Osnove aritmetike i drugi spisi* (Zagreb: KruZak), 167-194.
- Frege, G. 2011a. "Letter to Wittgenstein, 28.VI.19", u: E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht / New York: Springer), 50-55.
- Frege, G. 2011b. "Letter to Wittgenstein, 16. Sept. 1919", u: E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht / New York: Springer), 56-59.
- Frege, G. 2011c. "Letter to Wittgenstein, 30.IX.19", u: E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht / New York: Springer), 60-63.
- Frege, G. 2011d. "Letter to Wittgenstein, 3.IV.20", u: E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht / New York: Springer), 64-67.
- Frege, G. 2015. "Misao: Logičko istraživanje", *Čemu* 12(23), 119-144.

- Geach, P. T. 1977. "Preface", u: P. F. Geach (ur.), *Gottlob Frege: Logical Investigations* (New Haven: Yale University Press), vii-ix.
- Russell, B. 2008a. "Letter from B. Russell, 13.8.1919", u: B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911-1951* (Malden, MA / Oxford: Blackwell Publishing), 96-97.
- Russell, B. 2008b. "Letter from B. Russell, 12.9.1919", u: B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911-1951* (Malden, MA / Oxford: Blackwell Publishing), 102.
- Russell, B. i Whitehead, A. N. 1927. *Principia Mathematica*, sv. 1, 2 izd. (Cambridge: Cambridge University Press).
- Tappenden, J. 2000. "Frege on axioms, indirect proof, and independence arguments in geometry: Did Frege reject independence arguments?", *Notre Dame Journal of Formal Logic* 41(3), 271-315.
- Wittgenstein, L. 1987. *Tractatus Logico-Philosophicus* (Sarajevo: Veselin Masleša / Svyetlost).
- Wittgenstein, L. 2008a. "Letter to B. Russell, 19.8.1919", u: B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911-1951* (Malden, MA / Oxford: Blackwell Publishing), 98-99.
- Wittgenstein, L. 2008b. "Letter to B. Russell, 6.10.1919", u: B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911-1951* (Malden, MA / Oxford: Blackwell Publishing), 103-104.